

A TÜSKEVÁRI PÁLOS TEMPLOM. (VESZPRÉM VÁRMEGYÉBEN.)

Adalék hazánk műtörténeti emlékeinek ismertetéséhez.

Ádám Ivántól.

Hazánk góth templomai nagyobb részt német befolyás alatt és német jelleggel készültek. A kivételek gyérek, de ép azért fontosak, mert az illető kor művelődési irányának, sőt gyakran történeti események okszerű megoldásának határozott utat jelölnek ki.

Ily kivételes emléket képeznek a túskevári romok, melyek az egyetlen magyar szerzetnek, a dicső emlékü pálosoknak szolgáltak egyházul, és melyek a franczia modor és befolyás nyomait világosan hordják a tervezetben és a kivitelben.

A templom romjai Túskevár tőszomszédságában vannak, ott, a hol a Somló vidékét átszelő Torna folyó a szomszédos Zalamegyébe készül ömleni.

E templom Özséb esztergomi kanonok által Pilisen alapított remete szent Pálról nevezett szerzet tulajdona volt. Túskevára, melyet akkor még Nagy-Jenőnek hívtak, II. Miklós, győri püspök és a tornai nemes birtokosok hívták a szerzeteseket. A zárdát alapították 1310 körül*, egy ingoványos helyen, melyet mély fekvése és vizenyős talaja miatt valószínűleg pilóták által kellett az épületek elfogadására előkészíteni. A szerzetesek (pálosok) sz. Keresztről (Pilismegye) vezettettek oda 1321. évben (Fragmen panis 109). Működésük áldásos lehetett a vidéken, mert 1314-től egész 1500-ig szakadatlan sorával találkoztunk a jótevőknek és javadalmazóknak, kik a kolostort részint ingókkal, részint fekvő birtokokkal megajándékozták. Ezek között találjuk Kálmán győri püspököt is, ki 1349-ben egyebek közt átengedte a zárdának a neki Nagy-Martontól járó dézsmát, és Gara Miklóst, ki Torna községben levő birtokából 1393-ban 12 hold földet adott a szerzetnek. 1493-ban Kinizsi tornai birtokát Essegvári Györgynek adományozván, a beiktatási ünnepélyen — mint szomszéd — jelen volt a szerzetesek nevében egy Simon nevű zárda-helynök.** 1514-ik évben a pórlázadás hullámai Somló vidékét is csapkodták, miért a túskevári pálosok Zalában fekvő örményesi kolostorukba menekültek. Ezen időtől fogva és különösen II. Soliman tatár csordái pusztításainak következtében a kolostor és templom pusztulásnak indult, és a zárda jószágába hatalmaskodók helyezkedtek el. A romok azonban még a XVII. század második felében is tekintélyesek lehettek, mi abból tűnik ki, hogy Nagy-

* Rupp Jak. magy. helyr. tört. I. 293. 1310-ben a székház helyreállítatott és megnagyobbíttatott. Pauer J. szerint (Egyh. rend érdeme 184. 188. l.) 1311. alapíttatott. Fejér Cod. Dip. VIII. 7. 101. l.

** Az irodalmilag híres Simon Máté 1774. lakott a túskevári zárdában.

Jenő lakosai 1658-ban a győri püspökhöz folyamodtak, miszerint nekik megengedtéssék, hogy a kolostor és templom romjaiból maguknak a török pusztító csapatok elől menhelyet készíthessenek.

Az épületek közel 200 évig feküdtek romban. A szerzet birtokait a XVIII. század elején foglalta vissza. 1717-ben már pálos szerzetesek működtek a vidéken, mert a túskevári plebánia anyakönyvének legrégibb lapjai ezen évszám július haváról szólnak, melyeken keresztelőnek pater Martinus Bencsik pálos szerzetes van följegyezve. A kolostor teljesen valószínűleg csak 1753-ban épült fel, mit a nagy ebédlő feletti gerendázaton levő évszámról következtettek. Temploma valamivel előbb restauráltatott, mert Károlyi Lőrincz győri nagyprépost és fölszentelt püspök egyházlátogatási körútjában 1730-ban megnyitva találta. (*Speculum jaurinensis.*)

A kolostor renaissance stylben lett újra építve. Az ebédlő déli homlokzata, valamint a kapuzat helyes arányai miatt megérdemlenék, hogy több gondozásban részesüljenek. A templom ugyanily stylben restauráltatott, és valószínűleg ekkor veszett el legtöbb emlék, mit az akkori ferde nézetek megbecsülni nem tudtak, s minek eltünése érzékeny veszteséget okozott hazánk műtörténelmi emlékei között. A restaurált templomban a góth ablakok egy részét befalazták, a szentély déli oldalán és a déli ablakok leghátulsójából ajtót törtek, hogy a déli oldalra épült új kolostorból a nyugati chorusba és a hagyma-sisaku ikertoronyba juthassanak.

Ezen templomra még emlékeznek a vidék vénei; magam is beszéltem egygyel, kinek ezen egyház néhány szomorú adatait köszönhetem. A szerzet II. József alatt eltöröltetett. 1783 márczius 20-kán kelt azon rendelet*, mely a hazánkban létező 34 pálos-kolostort, s így a túskevárit is beszűntette. Őszintén sajnáljuk e nemzeti szerzeteseink bukását. Mit a honnak legderekabb királyai és főpapjai ápoltak és pártfogoltak, min honfiúi kegyelettel és testvéri szeretettel csüngött a hazának nagyja és apraja, mi honunkban a tudomány és művészet, az erkölcs és isteni félelem gyarapításán annyi érdemet szerzett magának, minek talán egyetlen öná ló nemzeti műalkotásainkat a műfaragmányokban köszönhetjük: azt egy tollvonással elvették, talán azért, hogy a nemzetiségnek utolsó csiráját is kiragadják a magyarnak szívéből. Ezen érzület hatása alatt állhatott a pálosok kolostorainak környékén lakó közönség, mikor az elhagyatott zárdákra egyik jelesünk epitaphiumul írta:

Siste viator iter! Pauli celeberrimus ordo
Haec jacet in tumba! Siste viator iter!
Quem magnus celebrem voluit Ludovicus haberi:
Joseph, qui minor est, hunc facit esse nihil.
Ordo! quiesce tuo in nihilo! Tu patria luge!
Nec tua durabit vita. — Viator abi.

Midőn a szerzetek ismét visszahozattak, sok rend jött be hazánkba és nyert lakást és földet pálosaink birtokából, melyre érdemük nem volt. És nemzeti szerzeteseink fölélesztése érdekében nem hallatszott hang! Pedig a roppant pártolás, melyben azt Róbert Károly,

* Rupp. J. helyr. tört. I. köf. 235. lap.

Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás részesítette, a kitüntetés, melylyel iránta nagyjaink és mágnásaink viseltettek, midőn Eszterháziak, Nádasdyak, Szécheniek stb. soraikba léptek és az elismerés, mely jeleseit kir. tanácsnoki, püspöki és érseki méltóságra emelte, mely V. Miklós pápát arra indította, hogy e szerzetet Rómába hívja (1454) és a portugalli szerzeteseket készítette, hogy a magyar provinciához kapcsoltsanak (1492) — mind megannyi tény, melyre mást várt a nemzet az akkori iránytadó köröktől, mint a szégyenteljes hallgatást.

Ha a felsőbb körök ily hazafiatlan mulasztást tudtak elkövetni, akkor bizony nem csodálhatjuk, hogy az alantiabb közegek sem respectálták műtörténeti emlékeinket, és hogy valóságos vandal módon az utolsó nyomokat is iparkodtak a föld színéről elpusztítani. Így járt a túskevári pálos-templom is. A belső fölszereléseket elárverezték és az el nem kelt tárgyakat a vallásalap kegyurasága alá tartozó plebániáknak szétosztották. Ezért még köszönettel tartozunk nekik, mert így legalább birunk több emléket, mely a templom műkinccseire következtetést enged vonni. A három oltárkép és egy pad fadaragványait a túskevári

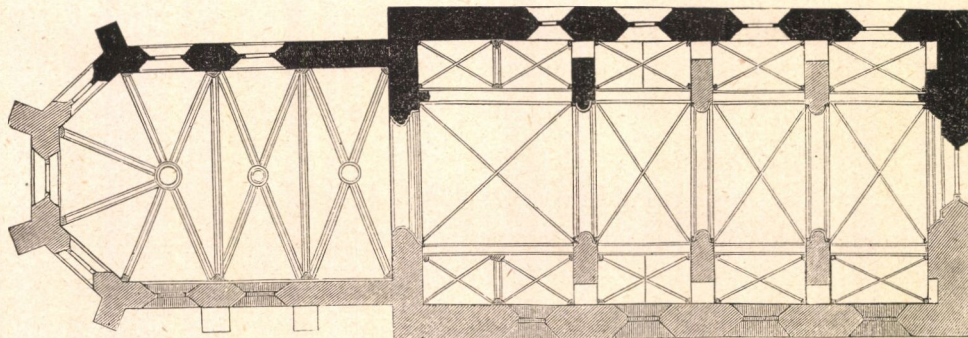

1. ábra.

plebániái templomban láttam. A gyönyörű hajóalaku szószék, a sekrestye-szekrények — igen nevezetes fadaragványok — és a harangok a vásárhelyi plebánia-templomba kerültek. A hívők padjai Karakon, Vasmegyében láthatók. Az ebédlő asztalait Simor hgprimás szerezte meg. A templomot magát, miután sem eladni, sem elajándékozni nem lehetett, földig lerontották. Házy A. plebános ur, kinek az adatok legnagyobb részét köszönhetem és kinek fáradhatlan buzgalmaért és segédkezéseért a romok fölmérésénél legnagyobb hálával és köszönettel tartozom, közölte velem az általa szerkesztett plebánia történetét, melyből a templom lerombolására vonatkozó részt szószerint ide iktatom. «Szemtanuk elbeszélése után — mondja a lelkes plebános — leirom a pusztítást. A tornyok tetőzetére erős kötelek hurkoltatván, csiga-segítséggel lerántattak. A tornyok közt állott sz. Pál képszobrát a túskeváriak elkérték, hogy a községben felállíthassák; de vad erőszakkal letaszítottatván, darabokra törött és a Lovason (puszta) épült istálló alapjába került. A templom falait csákányokkal, szálvasakkal szétfeszeggették és a Karakon, Lovason épült malom, istálló s egyéb gazdasági épületekre felhasználtattak. Jelenleg egyedül a kolostort éjszokról fedő része áll a templom-

ból.» Sőt még legujabban is 5 frtnyi díj mellett (□ ölért) felszólították a falubeliek, hogy a hátra levő részt lerontsák. S minthogy a munkát nem fizette ki a vele járó vesződség, maradt meg a csekély emlék, melyet rajzunk (1. ábra) mutat. Tehát e maradványokat is annak köszönhetjük, hogy a tudatlanság és vad erőszak már nem birt vele. Jól jegyezte meg dr. Ipolyi A., hogy hiába mentjük magunkat törökkel, tatárral, az igazi pusztítók magunk voltunk. Nevezetes római emlékeink, a híres székes-fehérvári, kalocsai, egri, esztergomi basilikák hová lettek? Ujabb jelentéktelen épületek falazataiban böngészni össze a műkedvelő monumentalis remekének egyes csonka darabjait, hogy a nemzetnek tudtára adhassa, mily kincsekkel birt valaha.

A túskevári pálos templom nem volt ugyan oly nagyszerű mint a hajdani kápolna-körös egri basilika vagy mind a kassai Erzsébet-templom; sokkal igénytelenebb helyen állott és sokkal csekélyebb feladatnak szolgált. Egyszerű szerzetes-templom volt. De e csekélyebb méretű egyháznak arányai, elrendezési módja és egyes részeinek tagozatai oly meglepők, hogy bővebb ismertetését a tudomány és művészetkedvelő közönség érdekében szükségesnek tartom. És mivel egyuttal magyar szerzet építményéről értekezünk, kétszeres

2. ábra.

örömmel cselekszem azt; lerovom e szerzet érdemei iránti elismerésemet, s tán okot szolgáltatok a pálosok műemlékeinek behatóbb kutatásaira és becslésére.

*

A túskevári pálos templom góth jellege első pillanatra felismerhető. Nemcsak a csúcsívű ablakok és ajtók, a szentély zárása, a falsistorium, hanem a templom elrendezése is mutatja azon építészeti ízlést, mely hazánkban ugyan legelterjedtebb, de nem bír oly műremeket felmutatni, mely a külföldi híres domokkal vetekedhetnék. A templom elrendezése a hazánkban szokásos szerény egyházi épületek felosztásától lényegesen nem különbözik. De vannak sajátosságai, melyekhez hasonlók nálunk nem ismerünk. Ezek sem korszakot alkotók, mert utánzásukat még nem láttuk sehol,* de tanulságosak azért, hogy a külföldi délfrancia ismeretes beosztást és szerkezetet már oly időben mutatják, midőn azok Németországban bölesőben feküdtek még, és mert művelődési fejlődésünk történetéhez, valamint a külföldi befolyás irányának meghatározásához nevezetes adatokat szolgáltatnak.

Mindenekelőtt megismertetem néhány szóval az alaprajzot, hogy a sajátosságok elrendezés fontosabb tételeit világosan láthassuk. (2. ábra)

* A kolozsvári minorita-templom (1486) sokban hasonlít vele.

A zárdatemplom széles hosszszentélylyel birt (1. ábra), melynek záradéka a nyolcszög három oldalából áll. A záradék egy-egy oldala 3·37 met., a szentély szélessége 10·50 m., hossza 13·70 m. E hosszúságot számítottam a záradék külső falától a diadalív faláig. A hosszszentély három osztályból áll, melynek mindegyike 3 m. hosszú.

A templom hajója 85 cm.-rel kiszökik a szentély falától; a diadalív fala pedig a szentély felől benyul 2·50 meterrel. A hosszhajó négy tagozatból áll; az elsőnek belső szélessége 6 m., a következőké 3·70 m., az utolsó 30 cm-terrel többet mutat. Ezek egymástól 95 cmnyi széles belső támoikkal vannak elkülönítve. E támok 3·20 mnyire nyulnak a hajóba, melyet e szerint valóságos oldalkápolnás hajóra alakítottak. És minthogy az első osztály majdnem kétszer akkora mint a későbbi osztályok és ép oly széles, mint a belső támok átellenes arkád-íveinek szélessége: a kis templom valóságos kereszthajós ábrázatot mutat, mely a belső támok által elválasztott mellékhajókat (ha úgy nevezhetem őket) jobban kitünteti és jellemzi, dacára annak, hogy a kereszthajó semmivel sem terjed ki jobbra, mint e kápolnás mellék- hajók hosszúsági iránya.

Nevezetes e felosztásban az, hogy a diadalív előtt valóságos négyzet (Vierung) származott, melynek erős alapfalai azon következtetésre is jogosítanak, hogy az első tervezetben a templom négyzettornyáról is volt szó.* Másutt torony-nyomokra nem akadtam, mert azon szemtanuk állítása, hogy a templom nyugati részén iker-torony létezett, csak azon fenntartással veendő, hogy azok magassági méreteikben alig nyultak túl a templom ormozatán, és hogy a restauratio idejében ragasztattak a nyugati 1·76 met. széles homlok falához. Különben is tudjuk, hogy a kolduló szerzetesek kezdetben egyszerű oromtoronykákat birtak (Dachreiter), mi később oda módosítottak, hogy udvarbeli tornyot építhettek. Erről tanuskodik a sopronyi benezés-templom tornya, mely hajdan a ferenczrendüeké volt és kertben állott, a pozsonyi ferenczr. templom; a pesti ferenczr. zárdá-templom tornya, mely mind udvar felé a szentély és hajó közti sarkára emeltetett. Valószínű tehát, hogy itt is kezdetben oromtoronykával beérték.

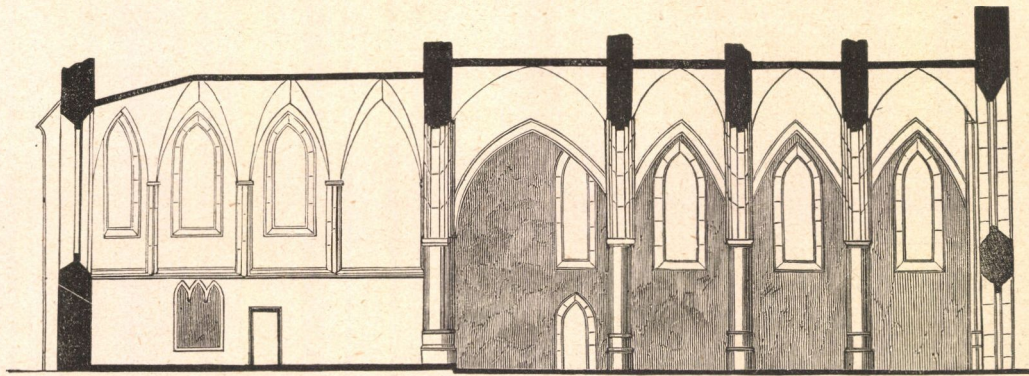
A templom általános elrendezése tehát lényegesen nem különbözött az akkori góth templomok beosztásától. Ha a belső támoikat nem vesszük figyelembe, középkori góth zárdatemplomainktól csak abban különbözik, hogy a szentély és hajó közti arány sokkal jobb érzést és felfogást tanúsít, mint bármely más ilyenmü emlékeink. Az egész templom hosszúsági mérete, a szentély falától a nyugati kapu küszöbéig 36 metert tesz; ennek *fele a négyzet közepére esik*. Ha a négyzet egyik oldalát vesszük egységnek, úgy a templom hosszúsága $5\frac{1}{7}$, a szélessége $2\frac{1}{5}$ egységet számít; ha pedig a mellékhajó szélességét tekintjük egységnek, úgy a szentély belső hossza az ablak küszöbéig 5, a hajóé az ajtó küszöbéig 13 egység. Szélességi arányai ezen egységgel (a szentély és egész kereszthajó közt, mely a hossz- és mellékhajók összegének felel meg), úgy állanak, mint 4 : 5. A szélességi és hosszúsági arány pedig — a falazattal együtt — ezen számokat 5 : 14 mutatja.

Valamint az alaprajz, úgy a metszet (3. ábra) is megfelel magassági méreteivel a hozzá kötött reménynek. Az alaprajzi méretek megszerzése nem került sok fáradságba vagy kombinálásba. Az egyik hosszfal minden részleteivel máig is fenáll; szélességi terjedése nyugat felől a kapu jobb száráig és keletről is a záradék első forduló ablakszáráig ter-

* Tetőtoronykát (Dachreiter) alkalmazhattak, hanem alig falazott négyzettornyot.

A szerk.

jed; a földszínen a záradék középső oldalát is látjuk. Egészen másképen áll a dolog a magassági méretekkel. A szentélynél, valamint a kereszt- és mellékhajó déli oldalánál csak nyomait találjuk az ablak feletti ívezeteknek. És nevezetes, e nyomok azt mutatják, hogy a külső zárfalra semmit sem nehezedett a boltozat, mert az összekötés helyei oly csekélyek és oly ritkák, hogy mellétámasztott falnak nézhetjük az egész hosszú oldalfalat. A szentélyben a szerves fentartást a gyámoszlopok viselték, a hajóban pedig a belső táмок fogták fel az összes boltozatok súlyát. A templom ezen elrendezésében az világlik ki, hogy építészé ott-honosan érze magát a góth styl legfőbb principiumaiban, melyek culmináló csomója abban állott, hogy czélszerűen elrendezett táмок és gyámoszlopok vigyék az összes boltozatok súlyát, s hogy az oldalfalak mellékes rendeltetéssel bírnak, sőt el is maradhatnak, mint ezt számtalan műemléken a góth styl fénykorából tényleg tapasztaljuk. Hogy templomunknál a hajó oldalfalának vastagsága (1·2 met.) mégis meghaladja a szentély oldalfalát, csak úgy magyarázhatjuk meg, hogy az építész az akkori kor felfogásától tökéletesen nem mert eltérni; a gyakorlatból ugyanis még nem győződtek meg arról, hogy a helyesen alkalmazott táмок csakugyan fölöslegessé teszik az egész zárfalat.

3. ábra.

Az ablakok feletti süvegek nyomai azonban csak a bolthajlás kezdetét jelölték. Ezen magasság a talapzat felett 10·25 metert tesz. A zárkő magassága ily magasságnál góth épületeken csak akkor volna kereshető, ha a menyezet csúcsivü keresztboltozatból állana. Ez templomunkon csak részben áll. Az oldalkápolnák feletti bolthajlás ezen idomot mutatja; ez tehát csakugyan nem volt magasabb a fentemlített számnál. Sőt a középső hajó feletti tér is ilyen volt, mert a tövek hajlási alakja az egyszerű capitel-eken felül erről tökéletesen meggyőz. A nyugati zárfal, valamint a diadalív feletti tér nem létezik többé; ez tehát nem képezhet bizonyítékot a középhajó boltozatának alakjáról. De megmutatja ezt a diadalív, valamint a nyugati zárfal melletti tőtagozaton a kapitael feletti ívhajlás két meter hosszú részlete. Ez ugyanis tökéletesen megegyez az egyszerű tőfejezet felső táblának néyszöges alakjával és hajlásában azt mutatja, hogy a távferítő hosszának azon negyedes pontjából készült, mely a nyomott csúcsív jellemzője.

A szentély magasságának meghatározására két nyom vezetett. Az egyik a még teljes magasságában fenálló déli oldalfal, a másik a diadalív melletti falrészlet boltnyomai. A szentély szélességének viszonyítása az ívnyomok emelkedéseihez ugyanazon eredményre

vezettek a szentély-boltozat általános alakjára nézve. Ez ugyanis szintén nem lehetett más, mint nyomott csúcsív. Készleteiben azonban azt mutatja, hogy az ablakok feletti boltsüvegek nyomai egy meterrel mélyebben fekszenek, mint a zárkövek kiszámított helyei, melyből világos, hogy a szentély boltozata azon általános hazánkban a XIV. században dívó szokást követte, mely abban állott, hogy a középső hosszélek vízszintesen fektettek, míg a középső szélességek, azok, melyek az ablakok feletti közepét a zárkövel kötötték össze — kisebb-nagyobb emelkedést mutattak. A túskevári pálos-templomnál ezen egy meternyi emelkedés 4·35 met. hosszúságra, a szentély belső szélességének felére esik.

A magassági arányok az oldalkápolnák vagy mellékhajók szélességi egységével azt mutatták, hogy a szentély magassága $4\frac{1}{6}$ -od, a hosszhajó magassága pedig $4\frac{1}{2}$ egységet képez.

Az oldalhajó szélességét azért vettem itt egységül, mert azt láttam, hogy az összes vízszintes arányok ezen egységnek többesei törtszámok nélkül.

Az arányok különben teljesen megfelelnek várakozásunknak akkor is, ha a középhajó két gyámkő szélességi távolságát vesszük egységnek. Ez itt épen 5·1 meter, tehát majdnem egygyel kisebb, mint a kereszthajó belső szélessége, melylyel felebb hasonlítottuk össze a templom vízszintes kiterjedését. Eszerint templomunk 7 egységet mutat a záradék külső falától a nyugati fal kezdetéig. A hajók összes szélessége két egységet tesz; a szentély szélessége az egységből alakított köb átfogójával egyez meg. A mellékhajók szélessége a gyámoszlop központjáig fél egységet mutat; ha pedig szélességüket a belső zárfaltól a válívek belső oldaláig vesszük, akkor szélességük megegyez a kis derékszögű háromszög * átfogójával. Az egyes kápolnák hosszterjedése a négyzet átfogójának felét teszi. Ugyanily arány létezik a szentély egyes osztályai között is, azon különbséggel, hogy itt a gyámoszlopocskák központi távolságát vettük, míg a kápolnáknál a belső kiterjedést.

A magassági méretek összehasonlításánál ezeket tapasztaltuk. A szentély magassága a gyámoszlopok kezdetéig (3. ábra) ismét a négyzet átfogójának fele, s így alsó osztályai tökéletes négyzeteket ábrázolnak. A talaptól a gyámoszlopok fejezeteinek végeig vagyis a bolt kezdetéig, a négyzet átfogója foglaltatik; a talaptól a zárköig, tehát a szentély tiszta magassága: a köb átfogóját felülmulja a kis háromszög hosszabb befogójával. A Hajónál a talaptól a gyámkövek fejezetének végéig: két kis háromszögű átfogót, a válívek csúcspontjáig: az egység négyzetének átfogóját hozzáadva a kis háromszög hosszabbik befogóját, a boltozat tetejéig: $1\frac{1}{3}$ köbátmérőt találtam.

Ha az egység 5·1 méter, akkor megkapjuk a négyzet átmérőjét a kétszeres egység négyzetének gyökéből vagy $\sqrt{2 \times (5\cdot1)^2} = 7\cdot21$ meter. Az egységből alakított köb átfogója egyenlő lesz azon gyökkel, mely az egység és az egységből származott négyzet átmérőjének négyzetéből alakul. Más szóval: a köb átfogója $= \sqrt{(5\cdot1)^2 + (7\cdot21)^2} = \sqrt{52\cdot02 + 50\cdot98} = \sqrt{103} = 10\cdot14$ meter.

A kis háromszög szárai részint egyszerű kivonás, részint arány által szereztetnek meg. A kis háromszög nagyobbik befogója ugyanis nem egyéb a négyzet átmérője és az egység közötti különbségnél; más szóval $7\cdot21 - 5\cdot1 = 2\cdot11$ meter. A kis átfogó aránylik

* Középkori építészet. Dr. Henszlmann I. 31. l.

pedig úgy a köb átfogójához, valamint a kis háromszög nagy befogója a négyzet átmérőjéhez, vagyis a kis átfogó egyenlő $\frac{10 \cdot 14 \times 2 \cdot 11}{7 \cdot 21} = 2 \cdot 96$ meter. A kis háromszög kisebbik befogója ugyanazon eljárás szerint eredményül ad 1·49 metert.

Ezek szerint a főbb méretek így alakulnak:

A templom hossza = hét egység + zárfalvastagság = $35 \cdot 7 + 1 \cdot 20 = 36 \cdot 90$ met.

„ „ szélessége = két egység + 2 oldalfalvastagság = $10 \cdot 2 + 2 \cdot 80 = 13$ „

A középhajó magassága = $1 \frac{1}{3}$ köbátmérő = $10 \cdot 14 + 3 \cdot 38 = 13 \cdot 52$ „

A méretek összehasonlításából kitűnt, hogy szerény templomunk aránylagos hossz-kiterjedése *felülmulta hazánk valamennyi létező és ismert templomainak hosszát.*

A szentély szélességének megfigyelésénél szemünkbe ötlük annak aránytalan kiterjedése, viszonyítva a hajók testéhez. Ezen alakítást azonban magyarázza a templom czélja, mely abban állott, hogy a szerzetes tagok befogadására elegendő térség legyen. Ily szerkezetet látunk eleget nem csak hazánk szerzetesi templomainál, hanem külföldön is, hol kevésbé népes helyen épült egyházak nagy kiterjedésű szentélyekkel vannak ellátva.

Egy másik sajátosságát képezik templomunknak annak belső támpjai. Ilynemű elrendezésre sajátosságos körülmények működtek közre.

A belső támrendszer magva már a góth styl alapfogalmaiban fekszik. A magasba törő építészet a hivektől elvette a tért, hogy azt a szellemeknek nyujtsa. Nagy magassági arányok mellett gyakran igen csekély vízszintes kiterjedéssel bírtak. Önkénytelenül is rá kellett jönni, hogy lényeges változtatás és költség nélkül a kínálkozó tért fel kell használni a szükségletek fedezésére. E felhasználható tért képezte a külső támok között levő üres terület, mely kétfelől a támok által és egyfelől a templom zárfalától határoltatik. S mint-hogy a támok a góthikában hordó és feszítő tevékenységet fejtenek ki, sőt nagyrészt egyedüli hordozói az épületek fedőrészeinek: legkevesebb gyengítés nélkül változtathatóvá lett a támok közötti zárfalazat. A zárfal tehát a tám elejétől annak hátulsó oldalára helyeztetett. Ezen kísérlet természetesen ott fordult elő legelőször, hol a támok mélysége és a nyerendő tér terjedelme erre buzditólag hatott, vagy hol egyéb helyi és közbiztonsági szempontok ezt igényelték. Innét van, hogy sugárkapolnákkal már a góth styl első korszakában találkozunk. A polygon záradék miatt és azért, hogy az épület nagy tömegének súlya nem oszthatott annyi részre, mint az oldaltámok hosszú soránál: szükséges volt a záradéktámokat megerősíteni. A támok megerősítése pedig nem vastagság, hanem mélység által eszközölhető, mert a góth boltozat terhe és feszítése csomókba pontosul, nem egyeneseken, mint a donga és a vele rokonmű boltozatoknál. A mélységi kiterjedéssel több tért kerítettek be, mint az oldaltámok, s ez magyarázza nekünk azon jelenséget, hogy a sugárkapolnák az oldalkapolnák szerkezetét megelőzték. Nem lehet tagadni azt sem, hogy a kapolna-körös szentély valószínűleg szükség hatása alatt is fejlődött oly gyorsan. Nem csak a térnyerést értem alatta, hanem a több áldozár által egy időben igénybe vett templom felosztási kelleit. Ez nevezetesen azon templomoknál fordult elő, melyek vagy katedralis igényeknek feleltek meg, vagy szerzetes-társulatnak szolgáltak. Így látjuk ezt a sz. Remy főtemplomban Rheimsban, az amiensi katedralisnál, a touli, trieri (bold. asszony templom központi épület), kölni, xanteni, oppenheimeri Katalin- és a lübecki Mária-templomban. Hazánkban erre nem találunk példát. A kassai kapolna-alakítás nem támok közé szorított fülkeépítés és

nem is felel meg a központi sugárzatnak. A kalocsai XIII. századbeli katedralis valódi sugárkápolnákkal volt ellátva, de táмок nélkül, félköri apsis alakban, s így sajnosan kell bevallanunk, hogy ily alaku építészeti emléküink nincs, vagy legalább: eddig nem ismerünk olyant.

Nevezetes változásokat szenvedett a sugárkápolna alakja, mikor Franciaországban a XII. században sz. Bernát a művészeti czikornyák ellen lépett síkra. A falazat és oszlopok és tövek egyszerűsítésével az alapterv is visszaszorítottatott eredeti keresztalakjára. Hogy ezt még jobban kitüntessék, a félköri vagy poligon záródást is egyenesre változtatták. És ez nem csak a főszentély-zárásnál fordult elő, hanem mindenütt, a hol a mellék-hajók különzárással birtak, vagy összesen egy nagy polygon-alakban rekesztetett be a templomok keleti része. Megmaradt ugyan a polygon az általános alaprajzban, de a sugárkápolnák megfelelték a szigorú egyszerűség kívánatának. Ilyen a cistercita-templom Pontigny-ban és a majdnem száz évvel későbbben épült sz. Petronio Bolognában. Ezen utóbbi ugyan nem készült el egészen, de fenlevő eredeti alaptervezete mutatja a fenséges záródást egyszerű, egyenessel rekesztett sugárkápolnáival.

A sugárkápolnák viszonya a templom többi részleteihez kezdetben különféle volt. Néha a hosszszentély szélesbedett mindkét részen egy-egy hajóval; a kápolnák válaszfalai, a táмок, a templomba nyomultak, és a hozzácsatolt oldalhajók egyenes zárfalát mutatták. Ilyen a rheimsi, amiensi, kölni stb. dóm. Néha a szentély tágítása elmaradt, a táмок nem érnek a templom belsejébe, és a sugárkápolnák azon visszás tünetényt mutatják, hogy érintő-körük a templom hajójának külső hosszegyenesével nem találkozik. Ily alakítást látunk a séezi (Normandie) székestemplomban és a schwerini dóm szentélyében. Megesik az is, hogy a hosszszentély nem tágul és a sugárkápolnák érintő-görbéje mégis összesik a szentély és hajó hossz-egyenesével. Természetes, hogy ily alakítás a mellék-hajók rovására történik. A mellett a hajók a szentély-körözésnél (Ungang) szűkülnek vagy teljesen eltűnnek. Ezt látjuk az oppenhoimi Katalin-templomban és a lübecki Mária-egyházban. Teljesen eltűnik a mellék-hajó a touli székes-egyháznál, hol a (valószínűleg későbbi) sugárkápolnák *belső* érintő-görbéje találkozik a középhajó egyenesével.

Az oldalkápolnák szerves elrendezése a sugárkápolnák alkalmazása után következett. Ezek kezdetleges elemeit némelyek a főtemplomok mellé épített kápolnáknak látják. Igen valószínű, hogy az ügyes építész ezen igényekre is kiterjeszté figyelmét, midőn templomának rendeltetéséről tudta, hogy az nagy családok, vagy tán fejedelmek és uralkodók temetési helyéül is szolgáland. De viszont nem lehet tagadni, 1. hogy a szaporodó, egy templomhoz szorító papság mindennapi szükséglete is azt követelte, 2. hogy a sugárkápolnák köre folytatásra kínálkozott, különösen ott, hol térnyerés nagy előnynek mutatkozott, és 3. hogy az akkori védelmi gondoskodás is nagy befolyással volt az oldalkápolnák felkarolására.

Kezdetben rendetlenül a templom oldalfalaihoz épített kápolnákat találunk, melyek sem hely-, sem terjedelemben nem voltak arányosítva egymáshoz vagy a főtemplomhoz. Ilyen templomot találunk nálunk is eleget. A győri, hédervári, szepesaljai, a pozsonyi Anna-, a szepes-csötörtöki, a nagy-martoni Anna-, (XVII. sz.) kápolnák stb. mind későbbi időben hozzáépült imolák. Csakhogy nálunk ezen kápolnák a XV. században készültek, míg külföldön már a XII. végén találunk rá nyomokat. Rendszeres beépítéssel a templom lényegének változtatása nélkül, vagy lényeges és szerves egészszé alakítással nálunk nem

találkozunk, a külföldön is ritkán. Egyedül Dél-Franciaország mutat erre tömeges példákat.

Már korábban kísérelték meg a román dongaboltozatos egyhajóú templom szerkezetét a csúcsívíű stylbe átvinni. Ennek első nyomait jellemző példaként a toulousi székegyház hosszszentélyén látjuk. A belső egyformaság (különösen a csekély mélyedések következtében), valamint a fentemlített szükségleti hiányok elhárítása végett csakhamar felkaroltatott a kápolna-körös templom szerkezete, mely nagyobb egyházaknál sugár- és oldalkápolnákból állott, kisebbeknél azonban csak oldalkápolnákra szorítkozott. A kápolna-körös templomok elrendezését azonban egy másik igen fontos ok is mozdította elő, melyet már többször érintettem, és befolyása miatt szükséges e helyen is tüzetesebben tárgyalni.

Éppen Dél-Franciaországban látunk roppant vallási mozgalmakat a XII. században. Wald, a gazdag lyoni kereskedő, 1170 óta bejárja Franciaország déli tartományait, hirdetve a szegénységet és ostromozván kegyetlenül a dúsgazdag pazarlókat. A tan tetszett. A birtok nélküli osztály akkor is ugyanazon hajlamot tanúsította a potya osztzkodásra, mint mainap a nadrágtalan gentlemanek, a dologtalan dandyk vagy a pénzfogyott író- és prókátor-sereg. Volt is pártja az új vallásalapítónak, de nem a szegénység és nélkülözések gyakorlásában — ezt hamar megunja a szabadságra termett ember — hanem a szegénység osztzogtatásában, ohajtván rablásokkal és gyujtogatásokkal gazdagabb felebarátoknak alkalmat nyújtani a szűkölködés, szenvedés és nélkülözés gyakorlására. Természetes, hogy már akkor is protestáltak ily boldogító módszer ellen. És minthogy a pusztas szó nem birt elég nyomatékkal, hozzávetették a kardot is, és támadt oly mód nélküli dulakodás és elke-seredett harc, melynek iszonyatosságait csak a polgár- és vallásháborúhoz kötött szomorú tapasztalatból tudjuk megfejtetni. Ezen vérengző diadalban a nagyszerű dómok és székesegyházak sem menekedtek meg a pusztító kísérletek és romboló támadásoktól. Nem csak a templomokban levő sz. edények gyakran igen magas értéke csábította a lázongó kedélyeket az egyházak ostromlására és kifosztására, nem is egyedül azon indok, mely a lerombolt templomokban az ellenfél biztosított védhelyeit vélte tönkre tenni, hanem igen sokszor pusztas rombolási düh, fanatikus vandalizmus és vak gyűlölet és boszu keresett és talált áldozatot vad szenvedélyeinek kitöltésére. Csoda-e, ha a templomok építésénél ezentúl nem csak a czélszerűség és kellem, hanem az erősítési kellékek is számba vétettek? Hisz nem csak a lázadó elemek hamu alatti forrongása, hanem a szomszéd ellenség, a pyrenaei hegyeken túl alkalmat leső szaraczen is kényszerítette a népeket Franciaország déli tartományaiban e veszélyek ellen hathatósan magukat biztosítani. Ugyanily szempontból ítélendők meg sz. István sarktoronyos basilikái is, melyek nálunk századokon át alapmintákat képeztek nagyszerű székesegyházak emelésénél. Franciaországban azonban nem annyira a tornyokba, mint a tagozatlan erős zárfalakba helyezték az építmény védképességét. E czélra igen alkalmasnak mutatkozott a belső-támas elrendezés, mely a külső üres falterek és bástyaszerű falazat mellett a belső nagy mélyedések által előidézett változatos és festői szervezettel összekötötte a dualistikus igények megfejtését. És valóban, a délfancia XII. és XIII. század egyházai nagyjára mind e követelményeknek látszottak megfelelni. Ha nem is mindenben, egyben-másban ráakadunk e kor eszméinek valósítására még egyszerű falusi templomokban is. Ezek utánózták en miniature azon egyházakat, melyek a kor kívánalmainak leginkább megfeleltek. Ilyenek voltak Toulouse, Carcassone, Montperát-

(Gar.)ban, de még nem tökéletes átalakulásban. Mintaszerűleg lép fel ugyanazon Albi székesegyháza, melyben a waldensek legfanatikusabb és legnagyobb tömege szította a vallás- és polgár-háború üszkét. Hatalmas bástyatorony és csekély tagozatu hosszú zárfalak jellemzik azon egyház külsejét. Valódi erődítmény, mely építési korának gondolatait homlokán hordja. De a mily nehézkes és tömeges külseje, oly harmonikus és változatos annak belső szervezete és beosztása. * Meglepő itt nemcsak a hosszszentély közepén kelet felé huzódó presbiterium és az apsiszerű záradék, hanem főleg az oldal és sugárkápolnák ízléses és harmonikus elrendezése. Egy nagy, hosszú oldalfal mellé sorakozik egymásután tizenkét egyenes-záratu kápolna, melynek ugyanannyi felel meg az ellenkező oldalon is. A szentély-záradék 14 szög 7 oldalából áll, melyek közül azonban csak azok térnek el belső rendezés tekintetében, melyek már a hosszfal irányától elágaznak: tehát 5 oldal. Ezek a sugárkápolnák oly nemét képezik, mely eltérőleg az oldalkápolnáktól, nem egyenesen, hanem a nyolczszög három oldalával záródik. Kívül a polygon tökéletes, belől ellenben a sugárkápolnák hatalmas és sajátos tagozásai elfelejtetik velünk a szabályos sokszögű kerítést. Egyetlen tornya a székesegyháznak a nyugati középtorony. Egyszerű masszív épület, melyen tömör kidüledő köridomu sarkai, valamint a falazat irtózatossága a védelmi célt nyilvánosan mutatják. — Sajátságos a sugár és oldalkápolnák közötti eltérés más emlékeken is. Nem csak vízszintes alakra, de gyakran magasságra nézve is tökéletesen eltérnek egymástól. Igen természetes. A sugár és oldalkápolnák más-más principium, más rendeltetés és más szerves kiágazás követelményének feleltek meg.

A sugárkápolnák a több-hajós templom apsisainak szerves fejlesztményei. A sugáralku záradék tájmái oly alkalmazást nyertek, minőt a czélszerűség és kellem igényeltek. Az oldalkápolnák ellenben az egyenes irányu oldalfalak helyes tagozatából keletkeztek. Igaz, hogy itt a hasznos térnyerés mellett főképen az épület belső kellemére törekedtek, mi a külső látszatra keveset adó középkorban (?) nem épen meglepő dolog, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a külső egyhangúság mentségére a védelmi okok is voltak irányadók. A sugárkápolnák továbbá az apsisok praerogatíváit, különlegességeit képviselték, midőn a miseáldozatot a szentélyben levő oltároknál és egy időben lehetett a népért bemutatni. Ezen kápolnáknak külön javadalmazói voltak, mintha mindannyian plebániákat képviseltek volna. Az oldalkápolnák azonban többnyire szertartásokra használtattak, miről azok nevei, patronusai és még meglevő egyéb feliratai és jelvényei eléggé tanuskodnak. Így keresztelő és keresztkápolnákat az oldalkápolnák utolsóiban találunk, míg az elsők a szentély környékén nemzeti szenteknek vagy különös pártfogóknak vannak ajánlva. Közben találunk fejedelmek, egyes családok, társulatok és czéhek birtokában levő kápolnákat, melyek részben temetkezésre, egyházi és világi szertartásokra használtattak, vagy gyakran külön kegyelmekért esedezőknek imahelyére szolgáltak. Így találunk kápolnákat — különösen Olaszországban — melyek a házasság szentségének kiszolgáltatására használtattak; mások, melyek áldoztatásra szolgáltak; ismét olyanok, melyek lovagi kitüntetésre, eskütételre, sőt mint Velenczében, a leendő anyák könyörgési imahelyére is, melyben a hazafias nők buzgó imában Istenhez esedeztek, hogy a köztársaságnak erős fiakat szüljenek.

* L. az Albi templomának alaptervét Henszlmann «Székes-Fehérvár ásatásainak» 162. l. és a «Művészeti Kalauz» II. 69. l.

A kápolnák alakjaira nagy befolyást gyakorolt a törzsepület azon része is, melynek szerves tagjait képezték. Igen világosan látjuk ezt a vízszintes, de még jobban a függélyes méretekben. Kezdetben a sugárkápolnák oldalfalai, a tulajdonképeni záradéktámok, egyenlő falvastagsággal bírtak. Ezt látjuk az átmeneti korhoz tartozó körzáradékos többhajós templomokon és a polygon záradékosoknál is gyakran. Sőt még a góth stylben épült egyházaknál (Pontigny részben, Alby, Toul stb.) is fordul elő. Ezen alakítás azonban csakhamar megszűnt. A kápolnák ugyanis helytelen és szemet sértő vízszintes alakját, mely abban állott, hogy a két oldalfal nem egyenközüen haladt, hanem a záradék felé szélesbülő alakzatot nyert, helyrehozták háromféle idomítással. Látszólagosan úgy, hogy a két oldalfal igen megkurtítottatott és a polygon-zárást közel a tám belső oldalfalához kezdtették. Ennek hiánya abban állott, hogy a tám erejét veszté, mert mélysége szenvedett. Ezt azzal pótolták, hogy a záradék kezdő oldalainál támadt háromszögű ürt falazattal kitöltötték.* Sikeresebb és a szerkezetnek megfelelőbb volt a másik mód. Az egyenközü oldalfalak megnyerésére a tám mindjárt belső eredeténél ketté ágazott. A feszerő szabályszerűen a támra nehezedett, és ez a csomóba gyűjtött fesztítő-erőnek a megfelelő középső irány helyett kettős utat adott, melyben az arányos ellenállási képességnek megfeleltetett. A sugárkápolnák oldalfalainak hosszúságát ezek szerint az épület magassága és szélessége határozta meg. S. Petronio Bolognában ily ketté ágazó sugártámokkal bírta, ha az eredeti tervezet keresztülvitték volna. A leghelyesebb alakot azonban akkor érték el, mikor a támok egyenközü vastagságától elállottak, és a középponti záródásnak megfelelően a sugártámokat valódi sugártámokká alakították. A támok kifelé aránylagos szélesbülése megadta a sugárkápolnának a helyes alakot, és nem kockáztatta a hordképességet a támban. Sőt ellenkezőleg. A kifelé való tömegerősítés előnyére vált a támnak, melynek ily módon nélkülözhetővé lett a masszív támtoronka. Szabadabban és gyengédebben emelkedhettek a mennyezetes szobrok, mint támszáradékok az épület külsején, míg benn a templomban a keskeny kezdetű tám a gerincezetnek is szellemibb alakot adott. Ily alakban látjuk már legnevezetesebb dómjaink sugártámjait.

Az oldaltámoknál ily viszony nem fordul elő. A támok merőlegesen nyulnak kifelé az épület hosszirányától; a kápolnák oldalfalainak egyenközüsége tehát nem talált akadályt.

Másképen állunk a kápolnák zárásával. Míg az egyházak hosszirányainak zárása a dolog természeténél fogva ** és alap és főirányokban a térrekesztés fogalmánál is az egyenest tünteti elő, addig a befejező idomoknál a merev egyenes nem elégíti ki a szemet. Hozzájárul még, hogy a basilika apsisa lényeges tagjává vált a templomoknak, mely változó alakban ritkán hiányzik monumentális egyházi emlékeinken. Polygon átalakulásánál követték ezt kezdetben a mellékapsisok, később a sugárkápolnák is. Általánosságban tehát mondhatjuk, hogy a szentély-záradék kápolnáit a kör vagy tört vonalat mutatják, az oldalkápolnák pedig az egyenest. Ezt látjuk az alby, lübecki, antwerpeni stb. katedralisokban.

* Alby székesegyháza.

** A kereszténységnek a miseáldozat a központ, mely körül minden egyházi ténykedés csoportosul. A főoltárnak kimagasló- és láthatónak kellett lenni a templomban levő minden hívőtől. Ezen elvek megengedik a templomzáradék kör- vagy polygon-alakját, de tiltják azt az oldalrekesztésnél.

Kivételes eset, midőn az egyenes zárást oldal- és sugárkapolnáknál szemléljük, mint pl. az ingolstadti Mária-templomban vagy a sz. Petronioban Bolognában. Egyenes záratu sugárkapolnákat látunk a XII. századtól fogva főleg szerzetesi templomokon, hol, mint Pontignyban, a tökéletes szakítás egyenes záratu szentélylyel a traditionalis polygon záradéktól még nem akart megtörténni. Hasonló kivételes esetet képeznek azon templomok is, hol az oldalkapolnák egyenes záradék helyett polygonnal bírnak, mint a geronai kathedrálisban. De itt is a szomszéd polygonok által keletkezett háromszögű ürt fallal tömték ki, mi e templomnak is, mely különben a dél-francia befolyást nyilván mutatja, bástyaszerű kinézést kölcsönöz. Ide tartozik továbbá azon alakítás is, mely sem körben, sem polygonban nem keríti a kapolnákat, hanem vagy két egyenlő hosszú oldallal záródik, úgy, hogy a kapolna közepén szög támad, vagy három oldalt mutat a záradék, a melyek azonban csak kettesével egyenlők, míg a harmadik, a középen fekvő, hosszabb szomszéd oldalainál. Az elsőre találunk példát a freiburgi münsterben. De valamint szemet sértő és helytelen a szentélyzáradék ilyenműi alakítása, a mint azt nálunk is a gyöngyösi, tur-szakálosi plebániatemplomon, vagy a határunkon, Pettauban levő különben szép góth temetői kapolnán látjuk, úgy furesa és csudálatos benyomást éreznünk a többiben ragyogó münsterben. — Az egyenetlen oldalokkal zárt kapolnák ritkák (lübecki Mária-templom két mellékkapolnája). Sem szerkezetök, sem tekintetök olyan, hogy maradandó helyet vívhattak volna ki maguknak építészeti emlékeken.

A függélyes arányokban fekvő különbség a sugár és oldalkapolnák közt mindig azon alaprészekről függött, melyek kiágazó tagjait képezték. Ha a sugárkapolnák a mellék-hajók folytatását mutatták, akkor azok magassága a mellék-hajókét megtartotta. Csarnokos egyházakon tehát egészen vagy igen megközelítőleg fölérték a középhajó magasságáig, a francia ívtámas templomoknál pedig csak az árkádok magasságáig. Az oldalkapolnák többnyire a mellék-hajókat képviselték. A német és francia styl szerint ezek is különböző magasságot értek. De ha a kapolnák a mellék-hajók folytatásai gyanánt léptek fel, vagy a szentély-záradéknál közvetlen a főépülethez ragasztattak, vagy kölcsönös kiegészítést képeztek a sugárkapolnákkal, akkor azok magassága is ezek szerint idomult. Kivételt képeznek azon kapolnák, melyek tulajdonképeni melléragasztott, későbbben hozzátoldott kapolnák nyilvános jellegét hordják magukon. Természetes, hogy ezek között általános szabályra nem ismerünk. Az építész képessége és igen gyakran az alapító ohaja vagy anyagi segélye tekinthető mérvadónak. Ezek nem is képeztek, csak igen ritka esetben, szerves egészet az illető főépülettel.

A túskevári pálos-templom mellék vagy oldalkapolnáit a német styl szerint készítették. Magasságuk ugyanis majdnem fölé a középhajó magasságáig. A különbség, mint a meglevő ívek nyomai mutatják, csak centiméterekben fejezhető ki. Záródásaikat képezte a hosszfal egyenes iránya.

Hogy e kapolnák valóságos oldalkapolnákat képeztek, s hogy az építész maga már tervezetében kijelölte és szerves összeköttetésbe hozta a főépülettel: ezt nem csak a belső táмок tekintélyes beugrása, hanem főkép a kapolnák külön elválasztott boltozata tanúsítja. E boltozat nyomai még világosan láthatók a diadalív falán és a nyugati zárfalon.

Egyszerűségeket követeli már az épület czélja és az alapító intentiója. Az egész egyházat magát a szigorú egyszerűség és komoly szegénység jellemzi. Emellett azonban

védelmi indokok is járultak hozzá, melyet az aránylagos falvastagságban, a nehezen hozzáférhető ingoványos talapban, és az építészeti anyag kitűnő minőségében találunk. Az egész épület, értem az eredeti állapotában meglevő részeket — bazalt, fehér homokkő és itt-ott lávaszerű kőanyagból készült. A sarkok, pillértők, fejezetek, gerinczek, ablak- és ajtószárak, szemöldökök faragott kemény homokkövet mutatnak. A kő jó minőségéről tanúságot tesz az, hogy százados ázások és fagyok nem rontottak rajta semmit. A mi sérelem van: az emberi erőszak nyomait mutatja.

A pálos-templom általános jellemzése összefoglalható rövid szavakban a következőkben. A szentély aránylagos hossza és szélessége és a kereszthajó világos létezése, valamint az oldalkápolnák szerves elrendezése francia befolyást tanúsítanak. A hossz- és zár-falak túlságos vastagsága szintén a mellett bizonyít. Német elrendezést csak az oldalkápolnák magasságában látunk, a mennyiben a csarnokos elrendezés eszméjét azonnal felismerhetjük. Korának fölismerésére az általános vízszintes elrendezés mellett a szentély csekélyebb magassága és a minden részleteiben alkalmazott nyomott csúcsív vezet. Egyes részletei még nagyobb bizonyítást nyújtanak majd a felől, hogy az épület keletkezési ideje valóban a XIV. század első felébe esik, s hogy az idegen befolyás túlsúlya francia modorra utal.

Az egész épület tervezetében láttuk, hogy minden fölösleges rész, vagy szigorúan véve nélkülözhető tag elmaradt, és csak arra szorítkoztak, miszerint a kitűzött czélnek: egyszerű szerzetesi templomnak megfelelően az épület.

E takarékosági elvnek megfelelnek a *részletek* is. Kevés van ugyan hátra ezekből, de a mennyi van, elegendő arra, hogy nekünk a kívánt adatokat megadja.

Műkincset faragmányokban nem találunk, sőt azt merem állítani, hogy ilyenekkel nem is dicsekedett soha. De az építészeti részletek oly czélszerűen és oly összhangzó ízlésben készültek, hogy építőmesterének becsületére válnak és világosan tanuskodnak arról, miszerint itt is, valamint pl. Bélháromkuton, Sopronban vagy Pozsonyban, a mester kitünőbbre is képes lett volna, ha a szerzetesi szabályok és az anyagi kellékek azt megengedték volna.

Ezen megjegyzések azonban csak a szentélyre és a középhajó némely részeire alkalmazhatók. Itt is, mint a pozsonyi főegyházról állíthatjuk dr. Ipolyi Arnolddal: «Míg a szentély az ízlésnek tökéletesebb képzésével alakult, magas ablakzattal áttörve, könnyedes sudaron és nyulákon emelkedik, addig a hozzácsatlakozó hajó durván, kiképzetlenül tátong.» A középhajó még mutatta némileg a szentély gondos és ügyes kezét, a mellék-kápolnák azonban tökéletesen nélkülözék azt. Négyszögű üres falterek meredeztek a szemlélőre; sem díszítésről, sem tagozásról semmi nyoma.

A szentélyben szembe ötlött első pillantásra a tekintélyes nagy ablak sorozata, a szép belső párkányzat, a gyámoszlopok egyszerű, de csinos elrendezése, és a szentély gyöngye: a három osztályos falsistorium.

Az ablakok a három meternyi széles osztályokban 1·76 mt. szélességet foglaltak el és felnyultak a boltozat széléig. Daczára annak, hogy az esvető alaku párkányzat fölött 1·2 mt. kezdődnek, mégis 4·21 mt. magasságot érnek. Bélietők belül-kívül egyszerű rézsut, mely a középén a négyszögletű ablakszárban találkozik. Az ablakszár maga nem esik a fal közepébe. Külső mélyedése az ablaknak nagyobb mint a belső; épen ellenkezője állott be a nyugati kapubélletnél és a kereszthajó déli részén levő ajtónál. Ily ablak volt a szentély

déli részén kettő, — a diadalív melletti osztály nélkülözte az ablakot — és a záradéknál három. Az északi részen alig volt ablak, mert nálunk zivataros időjárásunk miatt ezeket csak ritka kivételben találjuk. Bizonyosat nem állíthatunk, mert az északi falról még alapjait is számításra kellett kikeresnünk. Az ablakok alatt húzódik végig a szentélyen az esvétőféle párkány, mely általános alakjában a góth ilyenmü tagokkal megegyez. A felső rézsutos lap azonban nem nyul a falig; ezt keskeny, vízszintes szalag köti össze a falazattal. Az alsó, horony- és hengertag összetételéből keletkezett hullám-alaku felület ismét a falhoz simul, honnét pálczatagban találja befejezőjét. A henger-tagozat, melyet többnyire a pálczatag helyén találunk, itt hiányzik.

A párkányzat ügyes tagozatot képez a faltéren; mintha az emeletes osztályok fogalmainak akartak volna kifejezést találni. Ily belső párkányzat hazánkban a későbbi góth templomokban is gyakran fordul elő. Így a zágrábi székesegyházban, a pozsonyi fer.-r., a soproni és keszthelyiben. Ilyent látni a cillei főtemplom mellékkápolnáján, a villachi hajdani apácza templomban és a gráci szent ferenczrendü egyházon stb. Célja az volt, hogy az ügyes tagozás mellett, a lefutó gyámoszlopocskáknak kellemes zárpontot adjanak. A fénykorban a gyámoszlopok a talapzaton kezdődtek; későbbben csinos gyámkövek fogták fel az oszlopokat vagy mindjárt a fejezetek alatt, a mikor az oszlopok maguk elmaradtak, vagy kisebb-nagyobb távolságban tőlük. A belső párkányzattal az oszlopoknak a szentély magasságának fele biztosított. A hanyatlási korban a gyámoszlopok egyszerre megszakadtak. Ilyen van a gráci főegyházban és kisebb rendü hazai és külföldi templomokban. (Várkonyi, Máriavölgy stb.)

A túskevári pálos-templom szentélypárkányzata 3·2 magasságban futott a szentély körül. Az ablakok belső rézsutos állapotjai folytatások gyanánt tűnnek fel a záradéknál, azért maguk ezen ablakok 1·2 meterrel hosszabbak is voltak az oldalablakoknál. A gyámoszlopok ezen párkányzatra támaszkodtak. Kár, hogy a diadalívnél már megszakadt a párkányzat, s hogy a belső táмок és a diadalív támjának fejezete nincs vele egy irányban.

A gerincezet a körív részeiből állott. Nyomott ívezete és a kifejtetlen körte-alak — egyszerű félívü hengertag, középen kissé kiugró pálczataggal — a góth építészet első idejére utal. Nálunk a kora góth ízlés egy századdal későbbben veendő mint a szomszéd németnél. E részletek tehát kissé elkésett maradványnak tekinthetjük, mi nálunk nem feltűnő, mint-hogy rendszeres építészeti iskoláink nem voltak, és az épületek nagyobb része az építőmester ügyességétől és tapasztaltságától függött.

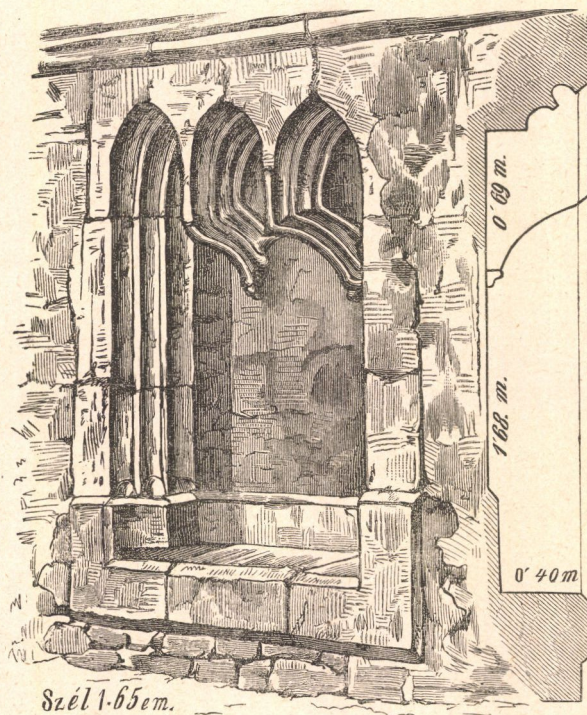
A gyámoszlopok a szentélyfalazat függélyes tagozását képezték. Alakjai könnyüdedek, nyulánkok. A faltól felénél jóval többet álltak ki. Metszetei három negyed körívet képeznek. A második és harmadik osztályban egymásba forrva áll. három ily oszlop, megfelelően a kereszt- és átlós gerinceknek. A záradéknál és a diadalív sarkában csak egy-egy oszlopocska fogja fel a megfelelő gerinczet. Fejezeteiről nem tudok semmit, mert egyetlen egyet sem találtam. A templom későbbi beboltozásánál valószínűleg leverték, hogy az új modoros boltozatnak inyük szerinti kezdőpontokat adhattak. Helyök mindenütt téglákkal van kitömve, míg a gyámoszlopok maguk faragott kőből vannak.

A gyámoszlopok talpai a párkányzatra nehezednek. A párkányzat alatt folytatásképen, egy rózsadíszítmény jelenik meg, mely az egész templom egyetlen nagyobb virág-ékítménye. A virág maga 15 cm. széles, és megfelel a középső gyámoszlop függélyes irá-

nyának. Négy nagy levele egymást éri. A levelek szélei kissé horpadtak; összes körvonalai-
val a körbe vannak írva. A levél rovátkos és közepe felé domborul. Középen kerek idomu
poroda-csomó van, mely keresztben futó párhuzamos mélyedéseket mutat. A mű jó.

A szentélyzáradék előtti déli osztályban van 60 cm. magasságban a falban bemé-
lyedve a szép falsistorium (4. ábra). Szélessége 1.65 m.; ürmagassága 2.37 m.. A felső
rész három osztályra van osztva, mely gyönyörűen benyuló és finomul tagozott csúcsívecs-
kéket képez. A székmélyedés 75 cm. Tagozata kívül keskeny rézsutos szalaggal kezdődik,
melyet mély horony, körtetag és végül csekély mélyedésű henger-felület követ. A belső
ívecskék ívszeletben huzódnak a hátlaphoz; befejezésök jól kidolgozott apró nefelejts-virá-
gok. A virágok csüggő alakban vannak az ívek végeire illesztve; igen szabadok, azért nem
csoda, hogy teljesen épet nem találunk.

A hármás ülőkék rendesen az északi oldalon jelennek meg, ritkábban a délin.

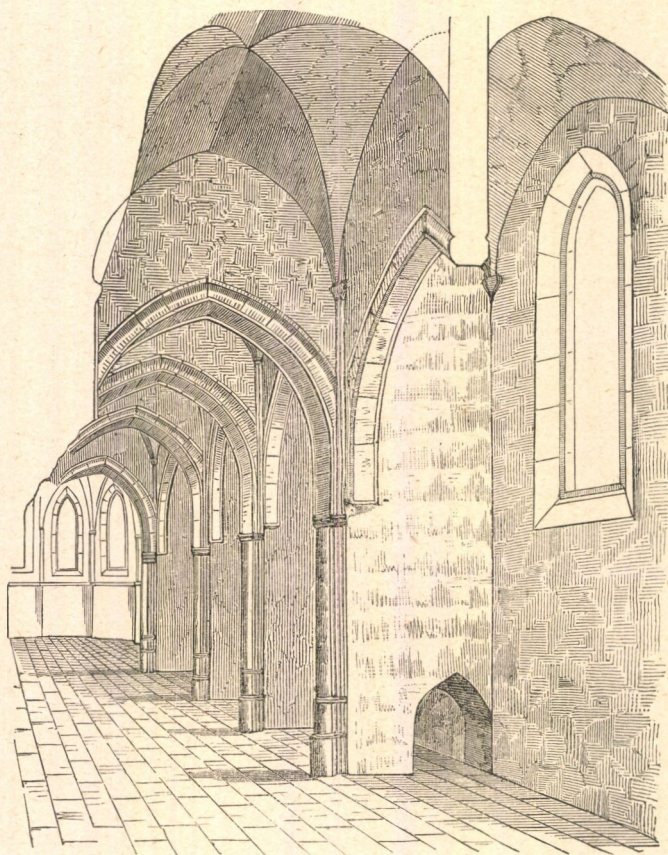
4. ábra.

Lehet, hogy templomunkban mindkettőn megvolt. Püspöki épületeken ezt gyakran talál-
ják. Díszmennyezete nem volt; a középső ívezet sem emelkedik túl a szomszéd kettőn.
Ilyen alaku ülőkét találunk hazánkban is többet. A soproni sz. Mihály-templomé igen
hasonlít a túskevárihoz, csak hogy ezében nincs lóherlevéldísz az ívterekben, míg amabban
hiányzik a zárvirág. Van még hármás ülőke sz. Mihályfán, Csötörtökön, Egyház-Gellyén és
Somorján. Pozsonymegye tehát gazdag ily alkotványokban. Ezek, valamint a Kis-Szeben-
ben levő szintén nélkülözték a díszmennyezetet. Legnevezetesebb ily alaku példányok van-
nak Borkenben (Westphália) a plebániaegyházban és Coesfeldben, sz. Lambert tem-
plomában.

A szentély középső osztályában találunk még lapos metszetű keskeny ajtót, mely-
nek béléte két derékszögű pálczatag. Egész alakja mutatja, hogy keletkezését a későbben
hozzáépített sekrestyének köszöni. Jelenleg a déli oldalon áll, a templomhoz ragasztva a

zárdáépület. Ezért kellett néhány ablakot befalazni vagy átídomítani. Hajdan ennek helye valószínűleg az északi téren volt; a déli külfalon ugyanis legcsekélyebb nyoma sincs a kiugró falaknak, míg éjszakon mai napig emelkedettebb hely létezik, melynek erős bástya-kerítését nem régen pusztították le.

A szentély emelkedése a hajó-padozat felé igen csekély volt. Daczára annak bizonyos, hogy a szentély alatt kriptá is létezett. Ha nem hallottam volna teljes bizonyossággal, hogy a 30-as években benne voltak és csontvázakat találtak, hihetlennék tartanám azon állítást, hogy két decimeteres szentély-emelkedés kriptát rejtene maga alatt oly helyen, mint itt, hol hajdan átgázolhatlan limbus környékezte a templomot és a hol máig is másfél meter mélységben fenékvíz járja át talaját.

5. ábra.

A széles és hosszú szentélyt nyugat felől a diadalív hatalmas beugrása rekeszti a hajóktól. A 2·47 mt. bemélyedés egészen csupasz a szentély felé. Mintha itt megszűnt volna az építömester szellemi vagy az építő ur anyagi tehetsége. Egyedül a diadalív hajó felé eső része, valamint a belső táмок középhajóra néző tagozata mutat némi gondot és szorgalmat a kivitelben és helyes értelmet a tervezetben. (5. ábra.)

A diadalív tagozata összhangban volt a belső táмок tagozatával. Egyedüli különbsége abban állott, hogy mellékosztása egyfelől egészen hiányzott, és hogy a kereszthajó négyzetének átlós gerinceit horonynyal körülvelt gyámoszlopocskákban vezette le a padozatig, míg a táмок csak az átlós gerincznek megfelelő torony nélküli féloszlopjait tartalmazták a középső erős félhenger mellett. A diadalív befelé féloszlopban végződött, mely-

nek átmérője 55 cm. képezett. A féloszlop alapja kettős tagozatú. A legalsóbb 40 cm. magasságban 5 cm. magas tagozatot képez, mely két vastag és közöttük két vékonyabb hengertagból áll. A felsőbb 92 cm. magasságban veszi kezdetét. 4 cm. magasságban három vékony hengertagot mutat. A talapon nyugvó féloszlop magassága 4·6 mt. Tulajdonképeni kapitael nincs. Az átmenetet képviseli (15 cm.) kiszökő nyolczoldalú hasáb,* melynek lapjaiból indul ki az ívezet. Pozsonban, Lőcsén, Zágrábban a pillérek maguk négy vagy nyolczszögű hasábok, melyekből a gerinczek minden tagozás és szerves fejlődés nélkül ugornak ki. Steierország déli falusi templomaiban többször látunk esetet, hogy a gerinczek közvetlen a tagozatlan henger-alaku gyámtöből ágaznak szét (sz. Marein, sz. Barbara- tp.) vagy egyszerű gyűrű-tag felett kelnek ki gyámoszlopból (Sz. Kereszt sz. Mária-templomában). Nálunk Sopron sz. Mihály templomában látunk ily alakításokat.

Mindezeknél sokkal ügyesebb a túskevári templom belső támai tagozata, melyek itt a pilléreket helyettesítik. Minthogy a táмок tulajdonainál és rendeltetésénél fogva csak a belső oldal esett tagozás alá — a külső és hosszfalba forrott — tökéletes pilléreket nem kereshetünk. A belső táмок tagozása tehát a gyámoszlopok mintájára történt, melyek kisebb mértékben ugyanazon rendeltetésnek feleltek meg, mint a kápolna-soros egyházaknál a belső táмок. A félhengeres tő felett a szabályos nyolczszög három oldala nincs ugyan elválasztva rendes fejezettel, de az átmenetet mégis oly alakítás képezi, melyet tagadhatlanul a sikerültebb közé sorolhatunk. A henger tő végén ugyanis 6 cm-teres körtettagot látunk, mely elütve a gerinczféle symetrikus alakzatoktól, aljában domborubb és rövidebb ívszeletet tüntet elő keresztmetszetében, mint a milyent felső oldalán szemlélünk. E körtettag már nem gyűrű-alakú, hanem szabályos nyolczszögű; a polygonba való átmenet tehát már itt kezdődik. A körtettag felett látunk rövidke kis függélyes szalagot, melyből a nagyon kidudorodó tökéletes hasáb kiválik. A 15 cm-terrel kiugró hasábra készíti az átmenetet kis hengertaggal körített mély horony, melyet terjedelmesen kidomborodó hengertag és végül ismét apró horony környez. A körtettagtól már minden következő idom a polygonból készült. A tagozat feletti hasáb tehát semminemű erőltetést nem mutat, sőt természetes folytatás gyanánt lép fel a nagy mélyedéseivel és tekintélyes kidomborodásaival meglepő árnytani hatást tanúsító fejezet felett. Igaz, hogy valódi kapitaelnek nem mondható e rész, mert hiányoznak neki a megkivántató alaprészek. Azonban a 20 cm-teres magas átmenet és a festői szerkezet elfelejteti a szemlélővel az antik szabályokat.

A hasábból kiágazó gerinczezet 1·52 mtben kezdődik az átmenet felett. A diadalív ívtagozata, valamint a többi táмок hevederei 82 cm. széles, kajácsos taggal kezdődnek, melyet mély horony és orral ellátott hengertag fejez be. Alakítása tehát elég korai idomot mutat, csak hogy ilyennemű alakítás nem a heveder-gerinczezetben, hanem az átlós-gerinczekben szokott előfordulni, mint ezt a zágrábi székesegyházban tapasztalhatjuk.

Egészen más alakú a válív tagozata. 68 cm. szélességet nemcsak az ív, hanem gerinczezete is számlál. Ez utóbbi még oly primitív, hogy idoma alig mutatja a körtettag körvonalaait. Merőleges bemélyedéssel kezdődik, és nem a szokásos kajácssal. A többi valóságos henger, mely csak a hátán mutat derékszögben kiugró pálczatagot. Nagyon hasonlít a kassai hevederhez, melyről pedig tudjuk, hogy már 1260 (?) körül készült.

* E hasábon látjuk mainapig azon négyszögletes lyukat, melyben a diadalkeresztet vivő gerenda feküdt.

A heveder, valamint a válívezetek nem nyulnak fel a boltozat magasságáig. Mind-egyik ívezeten fölemelkedik a fal három méter magasságban, míg az egyszerű négy-süvegű keresztboltozatot eléri. Az erősen lehajló heveder és válívek tehát csökkentik az egyház távlati elrendezését; mert a gerinczes boltozatot nem csak a mellékhajókban, hanem a főhajóban és szentélyben is eltakarják. Máskülönben pedig oly tömeges, hatalmas kinézést kölcsönöznek a templomnak, melyet védműveknél keresünk, vagy oly templomok egyes részein, hol nagy súlyok terhelik az alapfalakat. Ezen eset előfordul oly egyházakban, hol a főhajó a kereszthajóval négyzetet alakít, mely kupolát vagy tornyot hordozott, vagy annak hordozására volt szánva. A freiburgi münster példa rá. A kereszthajó középső pillérei sokkal erősebbek a többinél, az ívezetek pedig sokkal mélyebbek mint a hajó egyéb gerincei. Ily alakítások legnagyobb részt Franciaországban vannak, hol a laoni és rheimsi egyházak mintájára igen sokan készültek. Nálunk a volt egri székesegyházról állítják, hogy alaptervezete a tökéletes francia modort mutatja. Kisebb templomoknál, sőt egyhajós egyházaknál is találunk hasonló (középső) erősen lenyúló hevederívezeteket. A nagymartoni góth templom ilyen szerkezetet mutat. Nevezetes e templomban, hogy a szentély oldalfalaival egyirányos a hajó falazata is. Eltérőleg a rendes szokástól az egyház hajója tehát nem tárgult, mi szintén dél Franciaországra figyelmeztet. A szentély és a hajó között azonban négyzetes alakú tér van, mely erős belső támaikon egyszerű igen magas kereszt-süvegű boltozatot hord. A süvegek iránya nem a hajó tengelye felé dül, hanem egyközűen halad vele. A négyzetet elválasztó hevederek úgy tűnnek fel, mintha a templomnak két diadalíve volna, pedig valószínű, hogy négyzet-toronyra voltak tervezve. Erős falazata, a boltfeletti lőrések, a kerítő fal, a töltés és árok: mind arra mutat, hogy ezen egyház szintén a védművek közé tartozott. Későbbi toldások, foltozások elidomtalánították ezt is.

A gerinczhordozók a hajóban már nincsenek azon csinos egyszerűségben tervezve és alakítva, melyet a szentély gyámoszlopaiban szemléltünk. A gerinczhordók ugyan lefutnak az erős tő mellett egészen a talapzatig, de kidomborodásuk hiányzik. Itt nem $\frac{3}{4}$ ívszeletről, hanem harmadrészből, $\frac{1}{4}$ ívből készült a metszete. Világos, hogy a hatás is elmaradt. Sajnos továbbá még az, hogy csak az átlós gerinczeknek készültek hordozók; a válíveknek semmi nyoma a tő mellett; egyszerűen kinőnek a belső támból. A hevederek hordozói igen terjedelmesek, mint már feljebb láttuk, de nem nyúlnak oly magasra, mint a bolt-gerinczeké; ezek hordozói kiszöknek a tő fejezet-alakú átmeneténél és a gerinczek csomópontján. Tagozásuk tehát kettős volt.

A teljes tő e szerint négy erős és négy gyenge gerinczhordót mutatna, ha az egyház tervezetében a táмок kifelé kerültek volna.

A gyenge gerinczhordók mellett két-két hornyot is veszünk észre, melyek a boltsüvegek szerves tagozását már a tövek alján jelentik. A hornyok annyira mélyednek, a menyire domborodik a köztük levő gerinczhordó. A horony és a gerinczhordó metszetében a hullámvonal azonban nem foly közvetlenül egymásba. A két horony ugyanis bevezető pálczataggal vétetik körül, mely kiegészítve épszögű taggá változnék. Ezen épszögű tag két harmadrésze hornyosan leszelve adja a gerinczhordók mellékletét.

Gerinczhordóknak nyomai csak a szentélyben és a középhajóban vannak. A mellék-hajókban, illetőleg oldalkápolnáknak, sőt még a 6 mt. széles kereszthajó északi és déli részében teljesen hiányoztak. És mivel a boltozat nyomai a csomó-ponton alul nem terjed-

tek, igen világos, hogy a gyámoszlopok sem léteztek e helyeken, hanem hogy a gerinczetet egyszerű gyámkő fogta fel és zárta be.

A kereszthajó oldalboltozata két osztályos volt, míg a többi oldalkápolnáké egy-egy boltosztályt képviselt. A kereszthajó két osztályos boltozatának szüksége volt középen fekvő gyámkőre, mely a középen összegyűlő gerinczetet felfogta és tartotta. A kifelé álló gyámkő nyomait maig látjuk; a befelé állóé szükségképen a válív fölé esett. Igen valószínű, hogy ez határozta meg az oldalkápolnák tekintélyes magasságát.

Az oldalkápolnák mindegyike nagy csúcsíves ablakkal bírt, mely 1.2 méter mélyebben feküdt mint a szentélyé, alakra nézve azonban megegyeztek mindnyájan. A jellemző nyomott ív a kereszthevedereken, a boltsüvegeken, ajtókon és ablakokon egyaránt látható. E csúcsív szerkezete megegyez a hazánkban általában dívó csúcsívek alakjával. Az átmérő fölé alakított félkör nyomott csúcsívre úgy alakítottatott át, hogy sugarának negyedrésszel a középpont jobbra és balra helyeztetett az átmérőn. A csúcsív sugara tehát egy és egy negyed körsugarat mutatott. A csúcsív magasságát könnyen kiszámíthatjuk azon kör egyenletéből, melynek középpontja az összendező kezdő pontjában fekszik. A rendező képezi a keresett magasságot $= (y)$; az egyenlet lesz: $y = \sqrt{a^2 - x^2}$. Mindkét betű ismeretes mennyiség; a a csúcsív sugara, vagy a távfeszítésnek $\frac{5}{8}$ -ada, vagy az előbbiek szerint: a körsugár egy és egy negyed része. A másik betű (x) a csúcspontnak metszését ábrázolja; erről pedig tudjuk, hogy a körsugár egy negyede. (Körsugár alatt mindig azon távolságnak fele értendő, mely a csúcsív kezdőpontjait összeköti.)

A nyugati kapuzat ugyanezen ívezetet mutatja; ékített béllete nem volt. A kapu felett látszanak óriási ablaknak nyomai, melyekben azonban, valamint a záradék nagy ablakaiban, mérvműmaradványokat nem találtam. A kapu szélessége 1.73, magassága 2.66 m. volt. A nyugati ablak szélessége akkora volt mint a kapuzaté, magassága azonban négy és fél meteren is túltesz.

Megemlítenő még a belső táмок falmelletti áttörése, mely ugyanazon nyomott ívvel volt fedve, és szélessége a tám szélességével megegyezett. Diszítmény ezen átjárásokon sem volt.

A templom általános berendezése és a részletek alakítása körül tett észrevételeink meggyőznek tehát arról, hogy a befolyás túlnyomó része francia, és hogy építésének kora az okmányilag meglevő meghatározással megegyez.

Mert nyilvános francia modort látunk a templom aránylagos hosszúságában, a négyzet-alakításnál, a kereszthajó létezéséről, az oldalkápolnák *szerves* beépítésénél és főképen abban, hogy az egyház hossztengelyének felező pontja összeesik a négyzet középpontjával. Még világosabban látjuk e befolyást a részletekben. Így francia sajátásra mutat az aránylagos széles és magas ablak, és főkép a gyámoszlop és támnak tagozata. Ezeknél ugyanis általános a köralakú tő használata; az oszloptalapzat tagozatában a horony hiányzott, a tagozat kettős volt. A gerinczhordók felénél többet szoknek ki és hengeralakot mutatnak. Francia még a boltsüveg csekély előkészítése a töveken, a kereszthajó végein levő ajtók és a kriptá létele.

Német befolyásra csak a kápolnák magassága és a kapitelek elmaradása mutat. De ezekre is meg kell jegyezni, hogy a kereszt-hajó nem szokik túl az oldalhajók zárfalán, és hogy annak magassága a kápolnák magasságát is befolyásolta a válív fölötti

gyámkő elhelyezésével. A fejezetek elmaradására pedig megjegyezzük, hogy Némethonban a tagozat is elmaradt rajta, és hogy a túskevári templom tőinek csekély vízszintes tagozata valamint a hasábra való átmenet, a hasáb kiugrása és a hasábból kinövő gerinczet ismét csak francia ízlést tanusít.

Korra nézve állíthatjuk, hogy minden gyengéi mellett a fénykor szüleménye. Nálunk ez nem jelent annyit, hogy minden íze megfeleljen a styl fejlettségének, azt sem, hogy a nevezetesebb cultur-népek fénykorával összeessék. Legremekebb példáinkon, Kassán, Lőcsén, Pozsonyban még igen sok a hiány és helytelenség. Mi megelégszünk ha a tervezetben a helyes viszonyok, a fejlett gót-korszak vívmányai alkalmazást nyertek, és ha a kivitel nagyban arányos az épület magasztosságával. Ha nem is áll ez azon egyház minden tagjáról, de a szentélyről bizonyára mondhatjuk, hogy ez egyszerűségében és szegénységében tökéletesen megfelel a czélnek és az építészet fensőbb követelményeinek. Egyes részletek nálunk mindig találatnak, melyek túlhaladott álláspontra emlékeztetnek; vagy melyek az építőmester új idomokra való törekvését (bár legtöbbször legkevésbé sikerültek) világosan mutatják. Ide tartozik a válívek mostoha gondozása, és az oldalkápolnák szegényes tagozása. De igen meglepők a hengeroszlopok szép tagozásukkal, a gyámoszlopok elrendezése és kezelése, a hevederív gerinczeinek nálunk ritka tökéletessége, a boltsüvegek egyszerű mesterkéletlen alakja, és a gerinczhordók hornyaival végigfutó és tagozatos alkalmazása. Még a nyomott ív általános használata is ide mutat, bár hazánkban ez volt a kedvencz ívezés a góth styl minden korszakában.

Kár, hogy e szép épületről oly kevés és oly roncsolt emlékünknél van és még nagyobb kár, hogy e csekély emlékek is az uristen az egyedüli gondviselője.